

ПІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНА

DOI: 10.31110/consensus/2023-02/157-171

УДК (UDC) [327 : 94] (4)

EUROPEAN SKEPTICISM AND POPULISM UNDER THE CONDITIONS OF TRANSFORMATION OF THE EUROPEAN INTEGRATION PROCESS

Igor Horobets*

Andrey Martynov**

Abstract

The article examines the influence of the ideology and political practice of right-wing populism on European skepticism. The objective reasons for the development of European skepticism and right-wing populism are due to contradictions between national and supranational authorities.

The beginning of the 21st century was marked by an acute global economic crisis, which stimulated the activation of various populist movements that take advantage of the favorable conditions of the ambivalence of many traditional political ideologies, the blurring of the demarcation lines between the «center-right» and «center-left», and the decline of classic mass political parties. A polarized political culture is quickly turning into a breeding ground for populists. The driving force of left populism was the «old left»: socialists, anarchists, Trotskyists, who entered into an alliance with protectionist trade unions.

The second ideological stream consists of those who protest against the rapid disappearance of the old world and the strengthening of global competition. Anti-American sentiments are popular among left and right populism in Europe. The process of European integration in its crisis points of development gives rise to various inversion tendencies, which are aimed at opposing the formation of a more cohesive European Union as an effective model of post-national democracy. The prospects of populist left and right parties in the EU member states depend on their ability to effectively balance different social interests, offering «simple» solutions to complex systemic

* Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of World History, International Relations and Methods of Teaching Historical Disciplines Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: gorobech.igor@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2416-7898>

** Doctor of Historical Sciences, Professor, Leading Researcher of the Department of World History and International Relations Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine. E-mail: martynov.andriy15@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9802-5980>

problems. The price of election campaigns (Internet advertising) has increased. Big sponsors allocate money to politicians to achieve their specific goals and therefore look for exactly such candidates who will push such goals. The struggle for political earnings drains time, resources and enthusiasm.

As a result, citizens as a whole are polarized and become politically uncompromising. In this way, populists simply fulfill the wishes of their voters. Populism is also facilitated by the new information environment. Social media offers post truth and a variety of highly specialized topics and points of view. People get locked into their info menu. Virtual reality is killing real democracy. Social capital as a network of public institutions, the norms of reciprocity and trust that arise from them, is declining.

Keywords: European Union, European integration, European skepticism, left populism, right populism

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СКЕПТИЦИЗМ І ПОПУЛІЗМ ЗА УМОВ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРОЦЕСУ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Ігор Горобець*

Андрій Мартинов**

Анотація

У статті досліджено вплив ідеології і політичної практики правого популізму на європейський скептицизм. Об'єктивні причини розвитку європейського скептицизму і правого популізму обумовлені протиріччями між національними і наднаціональними органами влади.

Початок XXI ст. позначився гострою глобальною економічною кризою, яка стимулювала активізацію різноманітних популістських рухів, які користуються сприятливими умовами амбівалентності багатьох традиційних політичних ідеологій, розмиванням демаркаційних ліній між «право-центристами» і «ліво-центристами», занепадом класичних масових політичних партій. Поляризована політична культура швидко перетворюється на поживне середовище для популістів. Рушійною силою лівого популізму стали «старі ліві»: соціалісти, анархісти, троцькісти, які вступили в союз із протекціоністські налаштованими профспілками. Другу ідеологічну течію складають ті, хто протестують проти швидкого зникнення старого світу та посилення глобальної конкуренції. У середовищі лівого і правого популізму в Європі популярні антиамериканські настрої.

Процес європейської інтеграції у своїх кризових точках розвитку породжує різноманітні інверсійні тенденції, які спрямовані на протидію формуванню більш згуртованого Європейського Союзу як дієздатної моделі пост-національної демократії.

* кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. E-mail: gorobech.igor@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2416-7898>

** доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України, Київ, Україна. E-mail: martynov.andriy15@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0802-5980>

Перспективи популістських лівих і правих партій у країнах-членах Євросоюзу залежать від їхньої спроможності ефективно балансувати між різними соціальними інтересами, пропонуючи «прості» рішення складних системних проблем. Ціна виборчих кампаній (Інтернет реклама) збільшилась. Великі спонсори виділяють кошти політикам заради досягнення своїх конкретних цілей і тому підшукують саме таких кандидатів, які будуть такі цілі проштовхувати. Боротьба за політичні заробітки висмоктує час, ресурси та ентузіазм.

У підсумку поляризуються і стають політично безкомпромісними громадяни в цілому. Популісти таким чином просто виконують побажання своїх виборців. Популізму сприяє також нове інформаційне середовище. Соціальні комунікації пропонують пост правду та безліч вузькоспеціалізованих тем і точок зору. Люди зачинаються у своєму інформаційному меню. Віртуальна реальність вбиває реальну демократію. Занепадає соціальний капітал як мережа громадських інститутів, норм взаємності та довірливості, які з них виникають.

Ключові слова: Європейський Союз, європейська інтеграція, європейський скептицизм, лівий популізм, правий популізм

Цитування: Горобець, І. & Мартинов, А. (2023). Європейський скептицизм і популізм за умов трансформації процесу європейської інтеграції. *Консенсус*, 2, 157-171.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/69>

Актуальність дослідження. Якісне поглиблення процесу європейської інтеграції наприкінці 1990-х – на початку XXI ст. стимулювало загострення суспільно-політичних дебатів щодо ціннісних підходів до балансу між національними і наднаціональними органами влади Європейського Союзу. «Жодна політична система, хай якою зрілою вона видається, – пише вітчизняний дослідник французького інтегрального націоналізму І. Гомза, – хоч би якими функціональними були її інститути, а політичні практики – злагодженими, і хоч би якою тяглою вона була в часі, не забезпечена від дисфункцій, здатних сприяти поширенню страху занепаду»¹. Адже «страх занепаду є одним із засадничих компонентів національної колективної ідентичності, тож рано чи пізно хтось, ваблячи національним відродженням, запрогне суспільного впливу і політичної влади»². На цю мету працюють європейські ліві і праві популісти.

Початок XXI століття позначився гострою глобальною економічною кризою, яка стимулювала активізацію різноманітних популістських рухів, які користуються сприятливими умовами амбівалентності багатьох традиційних політичних ідеологій, розмиванням демаркаційних ліній між «право-центристами» і «ліво-центристами», занепадом класичних масових політичних партій. Досить влучну характеристику актуального глобального політичного стану дало звернення української ініціативної групи «Перше грудня», в якому зазначається, що «на дріжджах політичного популізму ростуть рейтинги крайніх правих і крайніх лівих партій».

¹ Гомза І. Республіка занепаду. Ідеологія французького інтегрального націоналізму за Третьої республіки. К., 2021. С. 433.

² Гомза І. Республіка занепаду... С. 446.

Демократичні, ліберальні цінності піддаються серйозним випробуванням. Авторитарні режими збирають несподівані дивіденди. Популізм буйним цвітом розквітає й в Україні. Улюблене його заняття – політичний торг. Він жадібний і тому продажний. Він залюбки паразитує на соціальних бідах, безсоромно експлуатує найпростіші соціальні емоції, спокушаючи суспільство легким шляхом до матеріального благополуччя та справедливості. Суттю популізму є політична корупція. Його порожні обіцянки й грізні прокльони на адресу «ворогів народу» хабар утомленому суспільству. За них він прагне отримати прибуток у нечувано великих розмірах. Йому не знайоме почуття відповідальності. Тому він хоче втекти в позірну опозицію.

Насправді популісти марять владними посадами. Вони потрібні їм, щоб зірвати «куш» і втекти за кордон, або знову в «опозицію». Популізм стає реальною загрозою українській державності. За самою своєю природою він не здатний до конструктивної праці. Йому чужі національні, державні інтереси. Він украй далекий від того народу, за який так «уболює». Протистояти цьому можна свідомою солідарністю здорових і творчих осередків суспільства, об'єднаних заради реальних реформ у країні. Протиставити популізму можна лише громадянську зрілість³.

Голосування громадян Великої Британії за вихід із Європейського Союзу, яке відбулося 23 червня 2016 р., дало новий імпульс європейським скептикам, представлених переважно правими популістськими політичними партіями. Перемога 8 листопада 2016 р. на президентських виборах у США Дональда Трампа, здається, перетворює політичний наступ європейських скептиків на помітний тренд політики в країнах-членах Європейського Союзу. Європейським оптимістам у відповідь залишається попереджати, що гіпотетичний розпад Євросоюзу не приведе до відновлення повноцінного суверенітету національних держав, але може поставити їх у залежність від великих держав за межами Європи.

Тенденція до посилення європейських скептичних настроїв перешкоджає консолідації та реалізації настанов зі створення «Сполучених Штатів Європи». Колишній Президент ФРН Й. Гаук визнавав популізм головною загрозою для внутрішньополітичної стабільності Німеччини та інших країн Євросоюзу⁴. Черговим доказом цього стала бурхлива президентська виборча кампанія у Франції, де кандидат від «Національного фронту» Марін Ле Пен наполягала на виході Франції з Євросоюзу⁵. Люди і суспільства, які користуються мовою ідеологічних симулякрів, відриваються від здорового глузду і стають об'єктами різноманітних маніпулятивних практик популістів різного ідеологічного штибу.

³ Загроза популізму. Звернення ініціативної групи «Першого грудня». *Нація і держава*. 2016. С. 2.

⁴ Gauck: «Populismus ist ein Brandbeschleuniger für Angst». URL: <http://www.sueddeutsche.de/politik/bundespräsident-gauck-populismus-ist-ein-brandbeschleuniger-fuer-angst-1.3364110>

⁵ Marin Le Pen forciert den Flexit. URL: <http://www.sueddeutsche.de/politik/front-national-marin-le-pen-forciert-den-flexit-1.3364152>

Історіографічний огляд. Аналіз основних досліджень, присвячених проблемі популізму засвідчує факт прискіпливої уваги науковців до цієї теми. Люди, утомлені всіма можливими пристрастями й ошукані в усіх своїх сподіваннях, сприймають різні політики урядів ніби хворі, що слухають усіх лікарів з однаковою байдужою посмішкою. Популісти набирають популярності внаслідок слабкості їхніх супротивників, а не завдяки силі її прихильників. Тільки у періоди політичної стабільності та наявності в суспільстві консенсусу навколо політичних цінностей, середина позиція приносить електоральний зиск, позаяк вона найбільше резонує з ідеалами середньостатистичного виборця. Поляризована політична культура швидко перетворюється на поживне середовище для популістів – чемпіонів радикальних гасел і дій. Американський історик Т. Снайдер дослідив особливості формування в 2010-х роках популістських течій у політиці РФ, Європи і США на фоні феноменів Путіна і Трампа⁶.

Вітчизняний дослідник Іван Гомза у монографії «Республіка занепаду. Ідеологія французького інтегрального націоналізму за Третьої республіки» детально дослідив історію французького ультраправого популізму від часу його зародження після поразки Франції у війні 1871 р. і до розгрому режиму Віші в 1945 році. Автор слушно зазначає, що «національна революція зазнала краху, не зумівши ані повністю здолати індивідуально-ліберальні цінності, ані цілком порозумітися з церквою, ані провести адміністративно-територіальну реформу, яка забезпечила би децентралізацію Франції, ані досягти соціального миру та сформувати соціальний лад, відмінний від соціалізму і капіталізму, ані здійснити деурбанізацію країни та перетворити селянство на надійну опору режиму»⁷. Водночас, на думку автора, «досвід політичного впровадження ідеалів інтегрального націоналізму дав змогу французькій нації подолати модернізаційну кризу та прийняти культуру Модерну з її ганджами, але також і з її здобутками – толерантністю, індивідуалізмом, співіснуванням культур, новими гендерними ролями»⁸.

Утім, «інтегральний націоналізм і режим Віші й надалі присутні у французькій історії як злий дух, його чари впливають на перебіг політичного протистояння та на політичний дискурс»⁹. Засобами нейтралізації правового популізму І.Гомза вважає недопущення суспільного занепокоєння «швидкими змінами з фантазмом занепаду, або – якщо цього уникнути не вдалося – щоб унеможливити інструменталізацію занепадницьких настроїв політичними підприємцями, які обіцяють «відродження», «очищення» і «порятунок» шляхом скасування політичних свобод»¹⁰.

У 1990 р. американський футуролог Елвін Тоффлер у монографії «Нова парадигма влади. Сила. Багатство. Знання» прогнозував, що зіштовхнувшись з

⁶ Snyder Timothy. The Road to Unfreedom. London, 2019. С. 159.

⁷ Гомза І. Республіка занепаду... С. 411.

⁸ Ibid. С. 422.

⁹ Ibid. С. 426.

¹⁰ Ibid. С. 429.

низкою екологічних криз і трагедій, рух «зелених» «заради втілення своїх вимог перейде до повномасштабного екологічного тероризму»¹¹. Русійною силою лівого популізму стали «старі ліві» – соціалісти, анархісти, троцькісти, які вступили в союз із протекціоністські налаштованими профспілками. Другу ідеологічну течію складають ті, хто протестують проти швидкого зникнення старого світу та посилення глобальної конкуренції. У середовищі лівого і правого популізму в Європі популярні антиамериканські настрої. Ні лівий, ні правий популізм не можуть домогтися покращення місцевого самоуправління, аби гроші потрапляли до рук бідних.

Масштабування російської агресії проти України після 24 лютого 2022 р. змінило параметри процесу європейської інтеграції. 28 лютого 2022 р. в умовах війни Росії проти України президент Володимир Зеленський подав офіційну заявку про вступ України до Європейського Союзу¹². Транскордонні регіони України з країнами Євросоюзу Польщею, Словаччиною, Румунією, Угорщиною перетворились на тилловий плацдарм цієї війни. ЄС втрачає мотивацію до прискореного розширення.

Зрозуміло, що зазначена увага має різний практичний зміст. Російські науковці аналізують головним чином потенціал популізму з точки зору його використання з метою дезінтеграції Євросоюзу. За умов прибуття до Німеччини значної кількості біженців із мусульманських країн посилюється інтерес німецьких науковців до становища ісламу у світській німецькій демократичній державі¹³. Також проблематика популізму залишається у полі зору провідних європейських аналітичних центрів, які намагаються розглядати цю проблему системно та з використанням міждисциплінарного підходу соціальних наук¹⁴. Один із засновників процесу європейської інтеграції Ж. Монне наголошував, що спільні інститути дають можливість долати популізм. «Дисонанс між урядами, настрої людей та хаос у речах могли сповільнити, але не зупинили рух, започаткований механізмом інституцій. Насправді європейське мислення існувало і нікуди не зникало, навіть коли його більше не було помітно на рівні урядів. Воно містилося в самому механізмі та вимагало свого функціонування. Створені ж інституції мали власну силу, яка вивищувалася над готовністю людей»¹⁵.

Мета статті полягає у висвітленні базових ідеологічних питань та їхнього впливу на діяльність європейських правих популістів у напрямку європейського скептицизму.

Суспільні науки тільки намагаються проаналізувати можливі наслідки

¹¹ Тоффлер Е. Нова парадигма влади. Сила. Багатство. Знання. К., 2003. С. 450.

¹² Артёмов І.В., Віднянський С.В., Тодоров І.Я., Токар П.В. Європейська та євроатлантична інтеграція України: стан і перспективи (2014–2022 рр.). Ужгород, 2022. С. 33.

¹³ Rohl Mathias. Der Islam in Deutschland. München, 2016. С. 65.

¹⁴ Hans Peter Kries, Takis Pappas (Hrsg.). European Populism in the Shadow of the Great Recession. Colchester, 2015.

¹⁵ Монне Ж. Спогади. Харків, 2017. С. 502.

глобальної фінансово-економічної кризи, перша хвиля якої припала на 2008–2010 рр., для зміни домінування лівих, правих, ультраправих політичних сил у країнах Європейського Союзу. Вибори до Європейського парламенту, які відбулися 2010 р., дали можливість «новим правим» консолідуватися у цьому представницькому органі Євросоюзу. Це підтвердило парадоксальність ситуації, коли послідовні супротивники європейської інтеграції, як одного з проявів наднаціональної політики, спрямованої на обмеження егоїзму національних інтересів країн ЄС, користаються її перевагами. Однак з іншого боку, це засвідчує сталість демократичної традиції Євросоюзу, які досить ефективно використовуються навіть її відвертими супротивниками.

Світова економічна криза стимулювала позиції «нових правих» як у «старих» країнах Євросоюзу, так і у нових країнах-членах ЄС, які приєдналися до Спільноти впродовж 2004–2013 років. Причому вони мають схожу однакову соціальну базу підтримки своїх ідей. Мова йде про збіднілі прошарки міського середнього класу, безробітних, студентську молодь. Французький соціолог П. Бурд'є ввів у науковий обіг поняття «прекаріат» (невизначений, ризикований), яким характеризує працівників за наймом, які не мають стабільної зайнятості, соціальних гарантій та впевненості у найближчому майбутньому. Британський соціолог Г. Стендінг у праці «Прекаріат – новий небезпечний клас» веде мову про вплив цих «нових маргіналів» на політичні настрої в різних країнах світу, включно з країнами ЄС¹⁶. Водночас криза ускладнила процес формування загальноєвропейської (або «євросоюзівської») ідентичності. Натомість отримав попутний вітер у свої вітрила корабель традиційної національної ідентичності. Також цікаво, що досить часто мова йде навіть не про модерні, а про домодерні ідентичності, які діють на рівні «свій» – «чужий». Політичні результати цієї тенденції не змусили довго чекати на себе.

Націоналістичні баталії поставили на межу виживання Бельгію. Місцеві валлони та фламандці на початку 2011 р. завели у глухий кут переговорний процес щодо формування правлячої коаліції. Це позначалося на фінансовому становищі Бельгії. А вже реально лише членство Бельгії у Євросоюзі, а також виконання Брюсселем функцій європейської та євроатлантичної політичної столиці, зберігають це королівство від територіального розпаду. Але кожен новий виборчий цикл повертає Бельгію до проблеми пошуку нового балансу впливу між головними громадами країни, ультраправі частини яких дедалі частіше об'єднуються проти «мусульманської загрози».

Нідерландські націоналісти від виборів до виборів впродовж 1990–2017 рр. посилювали свій внутрішньополітичний вплив. У 2010 р. вони домоглися виведення голландських військ із Афганістану. Улюбленою темою лідера нідерландських «нових правих» Віма Віддерса є пропаганда ідеї депортації із Нідерландів усіх мусульман. Ця партія використала з метою посилення європейського песимізму політичну боротьбу навколо ратифікації Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом.

¹⁶ Standing G. Basic income. London, 2017. С. 68.

Помітний електоральний успіх на парламентських та президентських виборах у Франції демонструє «Національний фронт». Навіть у ситій і стабільній Швеції посилилися позиції шведських ультраправих націоналістів. Адже величезні бюджетні кошти, які шведські власті використовують з метою інтеграції мігрантів, стають подразником для шведських ультраправих популістів. Послідовна демонстрація цих настроїв кидає виклик наднаціональним механізмам функціонування Європейського Союзу. Тому не дивно, що правлячі еліти в країнах ЄС будь-що намагаються порятувати проєкт спільної європейської грошової одиниці «євро» як найбільш важливого «матеріалізованого» результату європейської інтеграції.

Не далеко від «старої» Європи у цьому ультраправому політичному повороті відстали й центральноєвропейські країни. Правда, відомий історик Норман Девіс дивується з приводу того, що «політологи знайшли поділ на «західні» та «незахідні» форми націоналізму»¹⁷. Але з історичної точки зору нічого дивного у цьому немає. Адже східноєвропейські націоналізми розвивалися переважно за важких умов відсутності структур національної державності, або обмеженої незалежності та суверенітету. Натомість західноєвропейські націоналізми, пройшовши горнило двох світових війн, з початком процесу європейської інтеграції дискредитували себе. Впродовж 1960–1990-х рр. ультра націоналістичні політичні сили у країнах «ядра» Євросоюзу перебували на маргінальних позиціях.

Помітні типологічні відмінності між «західними» та «незахідними» формами націоналізму спостерігаються й на межі XXI ст. Якщо у країнах Центральної Європи націоналістичний політичний тренд відіграв важливу роль в процесі декомунізації, але при цьому був орієнтований на ідею «повернення до об'єднаної Європи», то у країнах Західної Європи ультраправі політичні сили головним чином очікували на більш сприятливу політичну кон'юнктуру.

Економічна криза, як слушно зазначає французький дослідник Д. Моїзі, посилює настрої радикалізму. Отримують суспільну підтримку партії радикального, а часом – націоналістичного забарвлення. До того ж вони демонструють свою консолідованість і налагоджують між собою зв'язки у загальноєвропейському масштабі¹⁸. Водночас розуміння ролі «нових правих» у актуальному політичному житті центральноєвропейських країн неможливе без ретроспективного звернення до новітнього історичного досвіду їхньої посткомуністичної трансформації.

Після падіння тоталітарних режимів перед країнами Центральної Європи постала потреба трансформації у напрямку до норм та стандартів Європейського Союзу. Результатом успішної обраної стратегії став вступ Польщі, Угорщини, Чехії та Словаччини до ЄС. Посткомуністична трансформація обумовлювалася чітким суспільним усвідомленням послідовного відродження демократичної політичної системи, сучасної моделі ринкової економіки. Загалом процес трансформації мав як

¹⁷ Norman Davis. Europe. A History. London, 1998. С. 429.

¹⁸ Moisi Dominique. New Wave Nationalism. URL: <http://www.project-syndicate/moisi61/English>

спільні риси, які були зумовлені, насамперед, прагненням центральноєвропейських країн вступити до ЄС, так і деякі національні особливості. Останні визначалися різним рівнем розвитку зазначених країн, їхньою історичною специфікою, а також неоднаковим баченням національними елітами тактики проведення демократичних реформ.

Водночас важливим консолідуючим фактором для центральноєвропейських країн стало функціонування Вишеградського блоку. Збереження регіональних інтеграційних та коопераційних зв'язків сприяло усвідомленню перспективи європейської інтеграції. Вона пов'язана з копенгагенськими критеріями членства в ЄС, тобто зі стабільною функціональною демократією, конкурентоздатною ринковою економікою, дієвою правовою системою, готовністю виконувати зобов'язання країн членів Євросоюзу. Європейська інтеграція стала своєрідним компасом, який давав можливість за будь-яких політичних катаклізмів тримати курс на Євросоюз. Зрештою, саме фактор європейської інтеграції на початку XXI ст. дав можливість «синхронізувати» процес реформ у країнах кандидатах на вступ до ЄС. А після 1 травня 2004 р. Польща, Чехія, Угорщина та Словаччина доробляють «домашні завдання» щодо критеріїв членства вже перебуваючи в Європейському Союзі.

Польську модель реформ умовно можна вважати класичною з точки зору швидкості «шокових» змін. Це і не дивно, адже після 1945 р. польське суспільство й нація перебували у перманентній опозиції до соціалістичної держави. Такий стан речей сприяв самоорганізації суспільства, що стало дієвим інструментом протидії авторитарному контролю. Досвід народного повстання 1956 р., заворушення 1970 р., виникнення незалежної профспілки «Солідарність» 1981 р. детермінував можливість відкинути як стратегію революції «знизу», так і тактику реформ «згори». Було обрано шлях структурної реформи через створення автономного громадянського суспільства. Адже за відсутності незалежного громадянського суспільства громадянська права легко скасовуються.

Після запровадження військового стану 1981 р. польська держава стала демонструвати самообмеження у переслідуванні опозиції. З'явилася модель самостійної культури громадянського суспільства, виявом якої стала профспілка «Солідарність». Неспроможність режиму подолати економічну кризу відкрила нові можливості перед опозицією. Компроміс між владою та опозицією було досягнуто в умовах вибору між «шоковою терапією» та занепадом. У червні 1989 р. на вільних парламентських виборах перемогла опозиційна «Солідарність». Польща дала приклад швидких реформ. Л. Бальцерович скасував контроль над цінами, заморозив заробітні плати. Спостерігалось падіння життєвого рівня населення, але ціною стали радикальні макроекономічні зрушення. Суперечливі наслідки економічних реформ прискорили процес не лише соціальної, а й політичної диференціації польського суспільства.

Наявність чисельного середнього класу перетворила політичне життя Польщі не лише на змагання між лівими та правими політичними силами, а й консолідувала

демократію. Польща здобула безцінний досвід співжиття лівоцентристських урядів та правих президентів і навпаки. У 1997 р. були започатковані важливі інституційні реформи – адміністративно-територіальна, охорони здоров'я, пенсійного забезпечення та освіти. 1 травня 2004 р. Польща стала членом ЄС. Активна співпраця Польщі зі структурними фондами Європейського Союзу дала можливість досягти протягом життя одного покоління середнього європейського рівня життя. Причому нішу ультраправих партій у Польщі фактично зайняла правоцентристська консервативна партія «Право і справедливість», заснована братами Качинськими. Саме вона монополізувала процес конкуренції із ліберальною «Громадянською платформою» та відтиснула на маргінес, наприклад, «Союз польських родин».

Як певну альтернативу польській моделі можна розглядати варіант посткомуністичної трансформації колишньої Чехословаччини. Тут також була своя історична специфіка. Силове придушення пражської весни 1968 р. дало приклад стресового стану суспільства. Але без цього досвіду, мабуть, важко було уявити спонтанний народний протест у листопаді 1989 р., коли оксамитова революція відкрила нові суспільні можливості. Завдяки цьому було подано приклад для світу мирного національного самовизначення чехів та словаків. 1 січня 1993 р. утворилися незалежна Чеська Республіка та Словацька Республіка.

Чехія без застосування методів «шокової терапії» провела лібералізацію цін. Приватизація відбувалася на чесних аукціонах. На підставі закону про реституцію громадянам поверталася майно, відібране чи конфісковане за комуністичного режиму. Реформування економіки відбувалося із збереженням певних соціальних гарантій. Здійснювалася люстрація співробітників комуністичного режиму. Парламентський плюралізм, ефективна виборча система дали можливість демократичним шляхом формувати владу на всіх рівнях. Послідовно проводяться антикорупційні заходи. Чехія швидко повернула собі провідні позиції у Центральній Європі.

Більш складним та суперечливим був шлях посткомуністичної трансформації у Словаччині. Структурна перебудова словацької економіки впродовж 1990-х рр. відбувалася головним чином за рахунок внутрішніх резервів. Рівень життя був дещо нижчим, ніж у сусідній Чехії. Складно відбувалася адміністративна реформа, повільно поліпшувалася ситуація в сфері освіти та охорони здоров'я. До 1997 р. напівавтократичний уряд Володимира Мечіара часто перебував під вогнем європейської критики. Однак Словаччина змогла самоорганізуватись та провести своєрідне демократичне прискорення. Завдяки чому реформи стали більш осмисленими та послідовними і країна встигла на потяг, який вивіз її до ЄС. 1 травня 2004 р. Чехословаччина своєрідним чином відродилася у складі Європейського Союзу. Але це вже інша якість рівноправного та взаємовигідного союзу народів у демократичній інтеграційній системі.

Угорський досвід посткомуністичної трансформації також був своєрідним. Політичний імпульс радикальним змінам Угорщина здобула першою серед країн

Центральної Європи. Швидко було знайдено міжпартійний консенсус щодо пріоритетів реформ. Праві та лівоцентристські уряди проводили послідовні демократичні та ринкові перетворення.

На початку 1990-х рр. угорська економіка, перебуваючи у стані реструктуралізації, переживала важкі часи зростання рівня безробіття, інфляції. Уряд взяв курс на активне залучення іноземних інвестицій. Прискорення економічного розвитку Угорщини супроводжувалося зростанням довіри до неї з боку зарубіжних інвесторів. Правда, після вступу Угорщини до ЄС з'ясувалося, що не всі проблеми перехідного трансформаційного періоду були успішно вирішені. У 2006 р. стало відомо, що уряд Ф. Дюрчаниа, аби виграти вибори дещо «нафантазував» щодо реального стану економіки. Замість обіцяних соціальних благ довелося тугіше затягнути паски. Водночас угорське громадянське суспільство не пішло на радикалізацію протестів, аби дати уряду виправити становище.

Таким чином, польський досвід антикомуністичного руху «знизу» (1956 р., 1981 р.), чехословацький досвід демократичних реформ «згори» (1968 р.), угорський досвід переходу від революційного руху «знизу» (1956 р.) до вдалої трансформації режиму у 1989 р. – це історичні сценарії трансформації країн Центральної Європи. Загалом проект європейської інтеграції ми можемо розглядати як один із найважливіших регіональних аспектів процесу глобалізації.

Однак, «у результаті глобалізації по-американському, що веде до підкорення інтересам американських транснаціональних корпорацій і банків, у світі окреслилася діалектична протилежність нинішній глобалізації – локалізація, що виражається у прагненні збереження рідної мови, національних цінностей і культурної спадщини»¹⁹. Нагадаємо, що антикомуністичні трансформації у країнах Центральної Європи відбувалися під ідеологічним забезпечення патріотичних концепцій.

Водночас антирадянський націоналізм органічно доповнювався міфологізованою свідомістю повернення у русло Європейської Цивілізації як землі обітваної, де усі проблеми «самі собою» вирішаться. Однак після вступу 1 травня 2004 р. більшості центральноєвропейських країн до Європейського Союзу досить швидко стало зрозуміло, що дійсність не завжди є тотожною міфологізованим очікуванням. Тим паче, що болісні «непопулярні реформи» плавно перейшли восени 2008 р. у світову фінансово-кредитну кризу. Саме соціально-політична реакція на цю реальність підштовхнула популярність ультраправих націоналістичних політичних сил у більшості центральноєвропейських країн.

24 жовтня 2009 р. за ініціативи ультраправої партії «За кращу Угорщину» (Йоббік) було створено «Альянс європейських національних рухів». Станом на початок 2011 р. партія «За кращу Угорщину» (Йоббік) має 47 депутатів у національному парламенті (з 386) та 3 депутати у Європейському парламенті. Для

¹⁹ Арсеєнко А. Глобалізація як вона є на порозі XXI століття. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2010. № 4. С. 137.

партії, яка була створена 2002 р. це пристойний результат. Хоча перший досвід участі у виборах до парламенту Угорщини 2006 р. був невдалим. Однак, у ніч з 17 на 18 вересня 2006 р. активісти «Йоббік» очолили бурхливу акцію протесту проти уряду соціаліста Ф. Дюрчяня. За оцінками сил безпеки, заворушення були найбільшими з 1956 р. за своїм масштабом. У 2007 р. партія сформувала напіввійськову організацію «Угорська гвардія», яка взяла собі за емблему уніформу «нілашистів». Потужні позиції партії «Йоббік», звичайно, обумовлюються не лише наслідками світової економічної кризи, а й національними травмами, яких Угорщина зазнала за результатами Першої та Другої світових війн. Ідеалом вони вважають відродження «Великої Угорщини» включно із Трансільванією, Воєводиною та Закарпаттям. На знаменах партії, окрім антисемітизму та гомофобії, присутня й ксенофобія щодо циган. Однак більшої критики від Євросоюзу заслуговує «націоналістична» політика угорського уряду на чолі з лідером партії «Фідес» Віктором Орбаном.

Натомість у Чехії та Словаччині до ультраправих націоналістичних рухів влада застосувала жорсткі заходи. Наприклад, 2002 р. у Чехії була створена «Робітничка партія» (лідер Томаш Ваңдас). На парламентських виборах 2004 р. результат партії, яка пропагувала «національний опір» європейській інтеграції, був мінімальний. Ідеологічно партія є близькою до угорських ультра. Обидві виступають проти членства своїх країн у ЄС та НАТО. У листопаді 2008 р. «Робітничка партія» була заборонена Верховним Судом Чеської Республіки. У Словаччині 1995 р. була створена громадська асоціація «Словацька посполітисть» (лідер Маріан Котлеба). Ідеалом для партії став Йозеф Тісо та його націоналістично-авторитарний режим.

Польська ультра націоналістична партія «Національне відродження Польщі» не представлена у Сеймі. Однак один із її активістів Михал Камінський певний час очолював апарат інформаційної політики Президента Леха Качинського. У Румунії існує відразу дві ультра націоналістичні партії. Одна з них має назву «Нові праві» та представлена також у Молдові. Ідолом для неї є засновник «Залізної гвардії» Корнеліу Кодряну. У 2000 р. лідер партії «Велика Румунія» Вадим Тудор ледь не став президентом Румунії, але тоді став депутатом Європейського парламенту. Під час висилки циган влітку 2010 р. із Франції саме Тудор запропонував здійснити «м'яку» етнічну чистку та депортувати їх на історичну батьківщину до Індії.

Заборона партій не завжди ефективна. Вони реєструються як громадські ініціативи та продовжують діяльність. У націоналістів під дією факторів економічної кризи швидко формується молодіжна соціальна база підтримки. Результатом взаємодії ідей європейської інтеграції та стійких націоналістичних позицій є негарантований позитивний результат референдуму про можливий вступ Хорватії до Європейського Союзу. Принаймні на початку 2011 р. Європейська комісія відкрила у Загребі спеціальний інформаційний центр, покликаний пропагувати ідею вступу Хорватії до ЄС, попри скептицизм майже 70% громадян, якщо вірити місцевим соціологічним опитуванням. Хорватські націоналісти досі не можуть пробачити проєвропейській частині хорватської політичної еліти видачу Гаазькому трибуналу

генерала Анте Готовини, який у серпні 1995 р. в рамках військової операції «Блискавка» здійснив етнічну чистку сербів у Країні, повернувши цю територію до складу Хорватії. Тож фантомні болі балканських війн можуть перешкодити вступу Хорватії до Євросоюзу.

Однак, на нашу думку, більші електоральні успіхи мають популісти у країнах «старої» Європи. значні електоральні здобутки має «Національний фронт» Марін Ле Пен у Франції, представлена у італійському парламенті популістська партія Бешпо Грілло «П'ять зірок», популярною у Нідерландах є партія Геерта Відерса, а у Бельгії «Влаамський блок». В Іспанії до кортесів пройшла популістська партія «Podemos» (іспанською «ми можемо»). Також популістські партії мають помітний політичний вплив у країнах Вишеградської четвірки і скандинавських країнах-членах ЄС. Крім того, кандидат від «Австрійської партії свободи» Норберт Хофер показав непоганий результат на президентських виборах 2016 року у цій альпійській республіці. Варто згадати, що тенденція до правої популістської критики Євросоюзу зіграла свою роль у визначенні позиції британського електорату на референдумі щодо виходу з ЄС, який відбувся 23 червня 2016 року.

Висновки. Процес європейської інтеграції у своїх кризових точках розвитку породжує різноманітні інверсійні тенденції, які спрямовані на протидію формуванню більш згуртованого Європейського Союзу як дієздатної моделі пост-національної демократії. Особливо наглядними ці явища стали після початку світової економічної кризи 2008 року. Відтоді помітно зростає рівень електоральної підтримки правих популістських політичних сил, які у багатьох країнах-членах Євросоюзу виступають проти домінування наднаціональних структур влади, критикують розмивання національної ідентичності, виступають проти перманентного прийому мігрантів і біженців, а також пропонують варіанти розбудови «закритих суспільств». Зокрема, впродовж 2010-х років поживався такий рух у більшості країн-засновниць процесу європейської інтеграції.

Новий імпульс європейським популістам додала перемога на президентських виборах у США Д. Трампа. Поки що він відмовився від укладання підготовленої за часів президентства Б. Обами угоди про створення євроатлантичної зони вільної торгівлі між США і ЄС. Провідні радники Д. Трампа відверто симпатизували європейським популістам. Перспективи популістських лівих і правих партій у країнах-членах Євросоюзу залежать від їхньої спроможності ефективно балансувати між різними соціальними інтересами, пропонуючи «прості» рішення складних системних проблем.

Демократична політична система може втрачати переваги, якщо відхиляється від справжньої демократії. Сутністю демократії є стримування, протидія та ухвалення рішень, що спираються на широкий базис, а отже є часозатратними. Скептично налаштовані до демократії можуть констатувати, що через механізм демократичних виборів до влади приходили катастрофічно лихі лідери. В умовах демократії громадяни можуть пропонувати й обговорювати будь-яку ідею, якщо ця

ідея спершу абсолютно неприйнятна для уряду при владі. Усвідомлення того, що задля висловлення незгоди існують мирні шляхи, зменшує небезпеку суспільного насильства. Зasadничою перевагою демократії є ключова роль компромісу в її функціонуванні. Популісти руйнують здатність продукувати політичний компроміс, який усуває як тиранію більшості, так і її протилежність, а саме параліч влади, здійснюваний пригніченою і невдоволеною меншістю.

Символом цього стала спроба штурму Капітолія 6 січня 2021 року. Після цього компромісу важко знайти не лише між двома основними політичними партіями, а між радикалами та поміркованими фракціями всередині кожної партії. Це відкриває шлях нездатним до компромісу ідеологічним демагогам. Ціна виборчих кампаній (інтернет реклама) збільшилась. Великі спонсори виділяють кошти політикам заради досягнення своїх конкретних цілей і тому підшукують саме таких кандидатів, які будуть такі цілі проштовхувати. Боротьба за політичні заробітки висмоктує час, ресурси та ентузіазм. У підсумку поляризуються і стають політично безкомпромисними громадяни в цілому. Популісти таким чином просто виконують побажання своїх виборців.

Популізму сприяє також нове інформаційне середовище. Соціальні комунікації пропонують пост правду та безліч вузькоспеціалізованих тем і точок зору. Люди зачиняються у своєму інформаційному меню. Віртуальна реальність вбиває реальну демократію. Занепадає соціальний капітал як мережа громадських інститутів, норм взаємності та довірливості, які з них виникають. Лише самі популісти можуть політично дискредитувати та знищити себе.

REFERENCES

- Arseenko, A. (2010). Globalisazia jack vona e na porosi XXI stolittia. *Soziologia: theoria, metody, marketing*, 4 [in Ukrainian].
- Artiomov, I., Vidniansky, S., Todorov, I. & Tokar, P. (2022). *Evropeiska ta evroatlantichna integracia Ukrainy: stan i perspektivy (2014–2022 rr.)*. Ughorod [in Ukrainian].
- Gauk: «Populismus ist ein Brandbeschleuniger für Angst». <http://www.sueddeutsche.de/politik/bundespräsident-gauk-populismus-ist-ein-brandbeschleuniger-fuer-angst-1.3364110> [in English].
- Gomsa, I. (2021). *Respublika zanepadu. Ideologia franuskogo nacionalizmu za tretioi respubliki*. Kyiv [in Ukrainian].
- Hans, Peter Kries, Takis, Pappas (Hrsg.). (2015). *European Populism in the Shadow of the Great Recession*. Colchester [in English].
- Marin Le Pen forciert den Frexit. <http://www.sueddeutsche.de/politik/front-national-marin-le-pen-forciert-den-flexit-1.3364152> [in English].
- Moisi, Dominique. *New Wave Nationalism*. <http://www.project-syndicate/moisi61/English> [in English].
- Monne, G. (2017). *Spogady*. Harkiv [in Ukrainian].
- Norman, Davis (1998). *Europe. A History*. London [in English].
- Rohl, Mathias (2016). *Der Islam in Deutschland*. München [in Deutsch].
- Snyder, Timothy. (2019). *The Road to Unfreedom*. London [in English].

Standing, G. (2017). *Basic income*. London [in English].

Toffler, E. (2003). *Nova paradigma vlady. Sila. Bogatstvo. Znania*. Kyiv [in Ukrainian].

Zagroza populizmu. Zvernenia initsiativnoi grapey Pershogo grudnia. *Nazia i dergava*. (2016). [in Ukrainian].